

Wojciech Daszkiewicz¹

Kultura i cywilizacja – meandry znaczeniowe

Artykuł podejmuje problem uporządkowania znaczeń związanych ze słowami „kultura” i „cywilizacja”. Kulturę można rozumieć jako czynność uprawy i rezultat tej czynności. W drugim znaczeniu zbliża się do pojęcia cywilizacji. Termin „kultura” akcentuje różnorodność świata; pojęcie cywilizacji zaś akcentuje istnienie większych i relatywnie jednorodnych całości. To pierwsze jest semantycznie szersze, to drugie zaś empirycznie obszerniejsze, lecz węższe pod względem znaczeniowym. Kultur jest i było bez liku, cywilizacji było najwyżej kilkanaście.

Słowa kluczowe: kultura, cywilizacja, wychowanie

Culture and civilization – meaning meanders

The article deals with the problem of ordering the meanings associated with the words “culture” and “civilization”. Culture can be understood as a cultivation and as a result of this activity. In the second aspect, the concept of culture comes close to the concept of “civilization”. The concept of “culture” accentuates the diversity of the world; the concept of “civilization” emphasizes the existence of larger and relatively homogeneous wholes. The concept of “culture” is semantically broader; the concept of “civilization” is empirically broader, but narrower in terms of meaning. There are many cultures (we cannot give holistic number) and there were over a dozen civilizations.

Keywords: culture, civilization, education

Trudno zdefiniować cywilizację bez przywołania terminu „kultura”, bowiem pojęcia te są „złączone jak syjamskie bliźnięta” (Krzysztofek 1991: 18). Terminy „kultura” i „cywilizacja” stanowią wehikuły często wykorzystywane przez pokrewne

---

¹ Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Katedra Metafizyki, wdaszkiewicz@kul.pl.

sobie pojęcia, czasem nastawione względem siebie antagonistycznie. Współcześnie nagromadziło się mnóstwo ujęć oraz definicji kultury, podobnie ma się rzecz z terminem „cywilizacja”, który przybiera różne znaczenia w zależności od kontekstu. W ramach uściśleń naukowych możemy zaobserwować swoisty wielogłos:

„Pomieszanie języków”, jakie panuje w zakresie pojęć grupujących się pod szyldem „kultura i cywilizacja” – ujawnia się przede wszystkim w samymże nader dowolnym, a nawet wręcz rozbieżnym rozumieniu tych terminów. Spostrzegamy to już w mowie potocznej, w pospolitym sposobie mówienia; swoista „wieża Babel” wyrasta jednak na tym terenie dopiero w obrębie „uściśleń naukowych”. Nie jest to zjawisko pocieszające, jako że w samej rzeczy powinno być odwrotnie: terminologia naukowa aspiruje przecież z natury rzeczy do selektywności i precyzji (Rodziński 1960: 75).

Narosło wiele nieporozumień dotyczących znaczenia tych terminów, co przekłada się na wskazywanie różnych relacji: od synonimiczności do antynomialności (Tarasiewicz 2011a: 76–83).

W tekście stawiam sobie za cel uporządkowanie dyskusji wokół rozumienia kultury i cywilizacji, wskazując na wiodące wątki znaczeniowe, które dały początek najbardziej nośnym interpretacjom. Mając świadomość rozległości problematyki, zaznaczam, że tekst ma charakter przyczynkarski, ale może stanowić punkt wyjścia dla bardziej szczegółowych dociekań związanych z próbą uporządkowania problematyki relacji kultura/cywilizacja.

Kultura i cywilizacja – aspekt etymologiczny

Terminy „kultura” oraz „cywilizacja” nie pojawiają się w dyskursie naukowym równocześnie, oryginalne jest tylko słowo „kultura”, które pochodzi z języka łacińskiego, od *colo, colere* oznaczającego „uprawę” (Hilgers-Schell, Prust 1967; Pflaum 1961; Rodziński 1960: 28), „staranne pielęgnowanie”, „przetwarzanie” (Ernout, Meillet 1959: 132), „cześć i uwielbienie” (Williams 1976: 77). Należy odróżnić dwa odmienne znaczeniowo czasowniki łacińskie (i nie mylić ich ze sobą): *cōlō, cōlāre, cōlāvi, cōlātum* (od *colum*), który oznaczał: „cedzić”, „przesiewać”, „oczyszczać”, a w znaczeniu przenośnym: „oczyszczać moralnie”; oraz: *colō, colere, colui, cultum*, który oznaczał: „mieszkać, zamieszkiwać”, „uprawiać ziemię”, „zajmować się kimś lub czymś, dbać o coś” (w sensie materialnym lub moralnym):

- (1) ‘hodować płody ziemi, rośliny i zwierzęta’, (2) ‘czuwać nad kimś, zabiegać o coś, troszczyć się’, (3) ‘otaczać staraniem, opieką, pielęgnować, strzec’, (4) ‘zawiadywać, kierować, obsługiwać’, (5) ‘wyposażyć, zaopatrzyć, ozdabiać, przystrajać, upiększać,

wychowywać, kształcić, doskonalić, (6) 'cenić, poważać, czcić, wielbić, kochać, dawać zewnętrzne dowody szacunku, miłości, okazywać względy, zaszczycać czymś, obchodzić coś uroczyście' (Plezia 1998: 577–578).

Niektóre z tych znaczeń można ujmować osobno i wyrażać w pochodnych rzeczownikach, np. *colonus*, *cultus* (Williams 1976: 77). Jego najbliższym greckim odpowiednikiem jest czasownik *polein*, wskazujący na czynność orania ziemi, a także – ujęte metaforycznie – poruszanie się po mieście (*polis*). Sam termin prawdopodobnie po raz pierwszy został użyty w tytule rozprawy Katona *De agri cultura* (Stępień 2011: 41). Od formy supinum *cultum* powstała męska forma *cultus* oraz żeńska *cultura*. Terminy te były treściowo związane z pracą na roli i oddawaniem czci bogom, z wyproszeniem błogosławieństwa uprawom.

Termin „cywilizacja” jest neologizmem utworzonym w XVIII w. Wprawdzie w starożytnej łacinie występowało słowo *civitas* (miasto, państwo), *civis* (obywatel miasta) i *civilitas* (obywatelstwo, prawa i obowiązki wynikające z bycia obywatelem), nie było jednak słowa „cywilizacja” (Rudell, Menzel, eds., 1998: 28). Pojawiło się ono dopiero w epoce nowożytnej, na gruncie tradycji francuskiej, skądinąd poprzedzone powstaniem przymiotnika „cywilizowany”. Akademia Francuska przyjmuje to słowo jako neologizm dopiero w 1798 r. We wcześniejszych słownikach języka francuskiego występuje czasownik *civiliser* i imiesłów przymiotnikowy *civilisé*, ale w znaczeniu *polir les moeurs* (uszlachetnienie obyczajów) (Stępień 2011: 47).

Francuskie *civilise*, *civiliser* odnosiły się do łacińskiego przymiotnika *civilitas*. Na pewno były w powszechnym użyciu w XVI w., wyrażając ideał osobowy, określający kogoś charakteryzującego się dobrym wychowaniem, uprzejmością i nie-nagannymi manierami. Wzorzec ten ukształtował się w XVI w. pod wpływem dziełka Erazma z Rotterdamu pt. *O wytworności obyczajów chłopięcych* (Tarasiewicz 2011a: 74). Przymiotnik ten znajdziemy u Michela de Montaigne’a w jego dziele *Próby* (1957: 520). Słowo to występowało także u Kartezjusza (zob. 1918: 15, 16; 1960: 10).

Co do pierwszego użycia terminu „cywilizacja” w formie rzeczownikowej nie ma jednomyślności. Prawdopodobnie termin ten został zastosowany około 1732 r. w kontekście jurydycznym na oznaczenie postanowienia sądu, na mocy którego proces karny ulegał zmianie na postępowanie cywilnoprawne (Braudel 2006: 37). W znaczeniu pozajurydycznym po raz pierwszy miał użyć tego terminu w 1752 r. Anne R.J. Turgot, przygotowując pracę na temat historii powszechnej. Posłużył się on terminem *civilisation* na określenie procesu stawania się cywilizowanym. Przypisywanie Turgotowi pierwszeństwa w posługiwaniu się terminem „cywilizacja” jest błędne i wynika z wprowadzenia poprawek przez redaktora, prawdopodobnie Duponta de Nemours, po śmierci autora (zob. Febvre 1930: 37).

Książkowy debiut słowa „cywilizacja” miał miejsce na kartach *Traktatu o ludzkości* (1756), pracy Victora Riquetiego markiza de Mirabeau (zob. Braudel 1993: 3). Jednak i w tej kwestii nie ma powszechnej zgody i wskazuje się na Marcela Boulanger (Febvre 1930: 15), który w trzecim tomie *L'Antiquité dévoilée par ses usages*, wydrukowanym w Amsterdamie w 1766 r. używa słowa „cywilizacja” (Boulanger 1766: 404–405). Takie zwroty jak *mettre fin a l'acte de civilisation* oraz *une civilisation continuee* sugerują, że chodzi o odniesienie do stawania się cywilizowanym, a nie do stanu bycia cywilizowanym.

Kultura – od uprawy roli do uprawy ducha

Pierwotnie słowo „kultura” znaczeniowo wiązano z uprawą roli, co oddawało wyrażenie *agricultura*. Treść tego wyrażenia obejmowała metodyczne czynności uprawy roślin w celu wzmocnienia ich rozwoju, co było charakterystyczne dla społeczeństwa rzymskiego i jego tradycji rolniczych. Poszerzeniem tego łacińskiego wyrażenia było *puericultura*, czyli medycyna i higienistyka rozwojowa dzieci. Ów termin utworzono analogicznie do złożzeń w rodzaju *agricultura* czy *horticultura*, będących nazwami rolnictwa czy ogrodnictwa, występujących w wielu nowożytnych językach. Znaczenie to zachowane jest do dziś w języku agronomii, gdzie mówi się o „monokulturze” jako systemie rolniczym charakterystycznym dla krajów słabo rozwiniętych, czy o kulturach wodnych, wreszcie o szczególnej uprawie roślin (Żygulski 1972: 13). Nawet we współczesnym wyrażeniu „kulturystyka” zachował się związek „kultury” z umiejętnością kierowania rozwojem somatycznym; taki sens kryje się w wyrażeniu „kultura fizyczna” (Czerwiński 1971: 15).

Z pierwotnego rozumienia związanego z procesem uprawy rzeczy (*cultura rerum* jako czegoś zewnętrznego względem działającego podmiotu) termin ten przeszedł subtelną ewolucję do znaczenia uprawy wewnętrznej, związanej z doskonaleniem samego podmiotu ludzkiego. Biorąc pod uwagę te dwa podstawowe metaforyczne znaczenia kultury, należy stwierdzić, że bardziej nośne okazało się to związane z uprawą duszy (*cultura animi*), oddziałujące od starożytności rzymskiej aż do XVIII w. W mniejszym użyciu występowało rozumienie „kultury” jako pielęgnacji ciała ludzkiego (*cultura corporis*), co obejmowało także przyozdabianie ciała oraz czyszczenie garderoby (Busche 2000: 70). Kultura w tym sensie jest wyższą formą wydoskonalenia stanu naturalnego poprzez racjonalne, celowe oddziaływanie. W ten sposób można mówić o kulturze gleby, kulturze lasów, kulturze zwierząt, ale także kulturze człowieka, kulturze umysłu i serca, kulturze smaku i kulturze estetycznej, ogładzie i cywilizacji.

Kultywowanie („uprawa”) ludzi jest czasem traktowane jako pomaganie im w rozwoju tych zdolności lub sprawności, które były w nich jedynie ukryte

(w możliwości). Kultura w tym sensie jest więc pielęgnacją i odżywianiem człowieka, tak aby wzrastał zgodnie ze swoją wrodzoną dyspozycją lub naturą. W tym sensie kultywowanie pola i kultywowanie człowieka ma wspólną cechę: otóż „uprawa” tworzy właściwe warunki dla podmiotu, aby wydobyć i zaktualizować to, co było wcześniej jedynie w możliwości (zob. Storck 2009: 71–72).

Czynnościowe ujęcie kultury

Czynnościowe znaczenie kultury jako „uprawy” zawsze odnosi się do przedmiotu kultywowania (uprawiania) czegoś, stąd użycie terminu *cultura* wymaga zawsze przydawki dopełniaczowej (dookreślnika), co znalazło odzwierciedlenie w wielu wyrażeniach występujących np. w języku niemieckim, takich jak: *Geisteskultur*, *Sprachkultur*, *Gesangskultur* czy *Tranzkultur*, użycie tego słowa w sensie absolutnym (bez przydawki dopełniającej) stanowi źródło wieloznaczności (Busche 2000: 71).

Terminy *cultura animi* czy *cultus vitae* odnosiły się do kultury osobistej, doskonalenia siebie, stąd Seneka powie za Cyceronem: *oratio cultus animi est*, tj. kultura (*cultus*) oznacza nie tylko wychowanie i kształtowanie człowieka, ale również „ozdobę” ludzkiego ducha. Oprócz łacińskiego terminu *cultura* funkcjonował bliskożnaczny termin *humanitas* (Chłodna-Błach 2016: 64–75; Niedermann 1941: 29). Oba terminy nawiązywały do greckiego wyrażenia *paideia* (Niedermann 1941: 25), które określało człowieka udoskonalonego przez cnotę (*arete*), głównie *philantropia*, a więc przez cnotę grzeczności, sprawiedliwości i miłości do ludzi i zwierząt (Krapiec 1999b: 378). Sam termin pojawił się u Ajschylosa i był równoznaczny z „karmieniem”, chowaniem dzieci (Ajschylos 1912: 18).

W szerszym znaczeniu *paideia* była nośnikiem wszelkich najlepszych cech obywatela, zawierała trwałe, a co najważniejsze – uniwersalny ideał człowieka (Jaeger 2001: 38). Słowo to pochodzi od *pais*, czyli chłopca czy dziewczęcia, i oznacza ich wychowywanie. Kultura grecka jest przeniknięta ideałem *paidei* – wychowania; chociaż znajdziemy w różnych kulturach formy przekazywania tradycji oraz wychowania, to właściwie dopiero Grecy odkryli, że odpowiednie wychowanie jest nieodzowne do rozwinięcia swoiście ludzkich sprawności i osiągnięcia ideału doskonałości (Chłodna-Błach 2016: 15–63; Jaroszyński 1998: 14).

Wychowanie człowieka ze względu na określony ideał człowieczeństwa wyraża uniwersalny sens greckiej *paidei* (Jaeger 2001: 32). Kulturę można by rzec, Grecy wiążą z procesem świadomego pielęgnowania ideału doskonałości ludzkiej, który uwyrażnia się w całym charakterze człowieka – w jego zewnętrznym zachowaniu i działaniu oraz w jego aktywności wewnętrznej. Zewnętrzne zachowanie człowieka, jego wewnętrzna postawa wobec siebie oraz innych bytów nie są dziełem

przypadku czy instynktu (działania charakteryzującego świat przyrody – *physis*), ale efektem świadomych zabiegów, zmierzających do konkretnego celu – uformowania doskonałego obywatela (zob. Chłodna-Błach 2016: 16–17).

Ważne w tym kontekście jest zwrócenie uwagi na to, że ów uznany później za ogólnoludzki ideał wychowania był zorientowany na ludzką naturę. Chodziło o formowanie człowieka od najmłodszych lat poprzez edukację oraz wychowanie. Ten długi i trudny proces był ściśle związany z odczytaniem ludzkiej natury (obszarów podlegających aktualizowaniu) (Arystoteles, *Etyka nikomachejska* 1144a5; Duma 2015: 42). Tak więc zdaniem Greków podatność człowieka do uprawy płynie z natury, ale faktyczna uprawa jest już związana z kulturą. Ten ideał greckiej *paidei* wpłynął później znacząco na kulturę rzymską, a nawet na chrześcijaństwo.

Koncepcja *paidei* (kultury) jest związana z rozumieniem człowieka i jego natury jako obiektywnego stanu rzeczy. Na tle jej rozpoznanych braków w dziedzinie poznania postępowania oraz tworzenia pojawia się miejsce dla *paidei* (kultury) mającej na celu dopełnienie tych braków poprzez rozwinięcie w człowieku cnót (zob. Duma 2015: 41–44). W poznaniu zdroworozsądkowym natura ludzka jawi się jako niedoskonała, spencjalizowana, zaś człowiek jako byt aktualno-możliściowy ma możliwość nieustannego aktualizowania siebie na różnych porządkach (poznawczym, moralnym i twórczym). Kultura w tej greckiej, a potem rzymskiej koncepcji jest zatem całkowitym dopełnieniem natury (Jaroszyński 2005: 138; 2006: 141–144).

Średniowieczne rozumienie starożytnych pojęć *peideia* i *cultura* łączone jest w ramach chrześcijaństwa z *veneratio* (uwielbieniem) w religijnej perspektywie osobowego Boga, w której kultura i człowiek osiąga swoje ostateczne spełnienie. Można zaobserwować tendencje wiązania terminu „kultura” z życiem religijnym (Beneton 1975: 23). Chrześcijaństwo nakładało się na odrębne kultury (rycerską, chłopską, zakonną), które przenikając się w miejscach religijnego kultu, trenowały Europę w jednej z jej najważniejszych cech – jedności w różnorodności (Golka 2012: 59; por. Delanty 1999: 26–30). Idea uniwersalizmu kulturowego wędrowała ścieżkami wspólnych obrzędów religijnych i kalendarza, co inicjowało proces zespalandia w jedną strukturę kulturową różnych populacji ludzkich. W tym kontekście słowo kultura wiązano z terminem *cultus* (hołd, cześć, uwielbienie), co rezonowało w występowaniu takich wyrażen jak *cultura Christi* czy *cultura Christianae religionis*, *Cultura doloris* (Baur 1961: 13; por. Kowalczyk 2005: 14).

Warto wskazać na ważny aspekt namysłu nad kulturą, który zakamuflował się w dyskusjach chrystologicznych, czego efektem było krystalizowanie się koncepcji osoby (Krąpiec 2005: 114–119). Chrześcijaństwo wniosło nową koncepcję Boga osobowego, jedyne, transcendentnego i wszechmocnego, stwórcy kosmosu i człowieka. Człowiek to nie tylko *animal rationale*, ale przede wszystkim osoba, czyli byt stworzony na obraz (*prosopon-persona*) i podobieństwo Boga.

Chrześcijańskie rozumienie Boga, stworzenia i człowieka dopełniało kulturę klasyczną, ale równocześnie w sposób niepomiaralny ją przekraczało (Jaroszyński 1999: 15), bowiem poszerzyło perspektywę ludzkiego życia o wymiar nadprzyrodzony.

Objawienie dało początek nowej kulturze, czyli nowemu pojmowaniu sensu i celu życia człowieka i sposobów osiągnięcia tego celu (Jaroszyński 2015: 22–24). Polegało ono przede wszystkim na ukazaniu w innym świetle ludzkiej natury, wskazaniu nie tylko na grzech pierworodny i jego skutki, ale także na fakt, że ta natura została stworzona na obraz i podobieństwo samego Boga. Grzech pierworodny negatywnie wpłynął na sposób działania, jednak nie zmienił istoty ludzkiej natury, ponieważ człowiek nadal pozostał osobą, czyli podmiotem posiadającym godność. Bóg stał się najwyższą racją i najwyższym celem ludzkiego życia. Ta kwestia zaciąży (w pozytywnym sensie tego słowa) na późniejszym postrzeganiu kultury przez pryzmat personalistyczny, gdzie osoba stanowi dobro najwyższe, które winniśmy odnosić do wytworów kulturowych jako ich miarę (zob. Tarasiewicz 2011b: 185–197) – to właśnie w działaniach osobowych człowieka będzie się poszukiwać źródeł kultury (zob. Krąpiec 2008: 54–56).

Metaforę *cultura animi* trudno znaleźć w średniowiecznych wątkach edukacyjnych *septem artes liberales* oraz *enkyklios paideia*, ale specyficzny kontekst epoki renesansu oraz świeckiego oświecenia wyzwoliły ideę wszechstronnej uprawy ludzkiej osobowości (Rauhut 1953: 83). W renesansie uwyraźniła się tendencja powrotu do starożytnego rozumienia wyrażenia *cultura* poprzez wiązanie go z umysłową lub duchową doskonałością człowieka w takich wyrażeniach jak *animi cultura* czy *georgica animi* – uprawianie ducha (Krąpiec 2008: 10). Proces ten przejawiał się w stopniowym, a nawet nadmiernym wykorzystywaniu słowa *cultura* z dopełniaczem, np. Erazm z Rotterdamu oraz Tomasz Morus mówili o kulturze ludzkiego umysłu (*ingenii cultura*) (zob. Hilgers-Schell, Karuth 1967: 136–138). Takie znaczenie upowszechniło się na terenie oddziaływania języka francuskiego, gdzie mówiło się o kulturze ludzkiego ducha, umysłu czy serca. Ale kultura oznaczała także proces kształcenia, trud pracy, czynność uprawiania czegoś (Kowalczyk 2005: 14).

Co ciekawe, w okresie tym używa się także terminu *civilitas* podkreślającego społeczne znaczenie kultury – wychowania i wykształcenia. Jednym z głównych dzieł tego okresu jest Erazma z Rotterdamu *De civilitate morum puerilium libellus*, w którym *civilitas* odnosi się do ideału osobowego, kogoś odznaczającego się uprzejmością i nienagannymi manierami (zob. Tarasiewicz 2011a: 74). W podobny sposób ujmuje *civilitas* Franciszek Salezy w *Introduction à la vie dévote* jako postawę moralno-społeczną.

Podczas gdy Erazm i Franciszek Salezy łączą w swych dziełach starożytność (*civilitas*, *urbanitas*) z nauką chrześcijaństwa, w nurcie reformatorskim renesansu pojawia się odmienne od starożytności pojęcie *civilitas*. Wyraża ono nowość

w poznaniu, nowość zmieniających się (reformatorskich) relacji społecznych. *Civilitas* staje się terminem wartościującym połączonym z dążeniem do reform – ma być wyrazem nowego, lepszego porządku nauki, religii, społeczeństwa (Luter). Kalwin (*Institution de la religion chrétienne*), przeciwstawiając *civilité* i *humanité* barbarzyństwu, stwierdza, że tylko człowiek „cywilizowany” zdolny jest do poznania Boga (zob. Niedermann 1941: 69; por. Stępień 2011: 44).

Kultura jako rezultat uprawy

Klasykzna koncepcja *cultura animi* w sposób dorozumiany skłaniała do uwzględnienia stanu końcowego w momencie zachodzenia czynności ludzkiego działania, ale dopiero w XVII w. wyraźnie przeniesiono akcenty znaczeniowe na rezultat samego działania. W języku francuskim Jean de La Bruyère prawdopodobnie po raz pierwszy użył terminu „kultura” nie tylko w klasycznym sensie czynności *action d'instruire une personne*, ale także w nowym sensie *etat d'une personne instruite* [stanu osoby wykształconej] (Wartburg 1946: 1504).

Stopniowe przenoszenie domniemanego stanu rozwoju z jednostki (osobowości) na całe narody i epoki miało dalekosiężne konsekwencje teoretyczne oraz historyczne (zob. Busche 2000: 77). W języku łacińskim to właśnie słowo *cultus* opisywało doskonały stan całych narodów. W tym sensie Franciszek Bacon mówił po raz pierwszy o kulturze, która oznacza zaawansowany stan rozwoju społecznego, odkrycia i wynalazki techniczne. To doprowadziło do przeniesienia znaczenia słowa „kultura” z jednostki na całe społeczeństwa i epoki. Kulturę odniesioną do życia społecznego określa „kulturą życia obywatelskiego (*cultura civilis vitae*)”. Pozostając wiernym cycerońskiej analogii, nadał starej nauce *de regimine et cultura animi* nowy, techniczny tytuł *georgica animi* (Bacon 1858: 715).

Tak więc to właśnie idea postępu wczesnego mieszczańskiego oświecenia, wraz z koncepcją kultury, legły u podstaw przekonania o wyższym rozwoju społecznym w porównaniu z poprzednimi epokami. W ten sposób doszło do nałożenia tradycyjnych cech pojęcia kultury z treściami pojęcia cywilizacji, używanego później przez elity francuskie w XVIII w. O ile słowo *civilitas* oznaczało wysoki standard miejskiego życia i postawę obywatelską, o tyle „cywilizacja” według markiza de Mirabeau oznacza ogólny postęp zewnętrzny i wewnętrzny. „Potrzebne było (...) słowo, które nie tylko wyrażałoby postęp w tej czy innej dziedzinie (jak ogląda obejmowała postęp polityczno-społeczny, a cywilizacja i polityka – wyższy rozwój moralno-społeczny), ale także wyższy rozwój polityczny, religijny, intelektualny i moralny. Takie słowo (cywilizacja) zostało odkryte w połowie XVIII wieku” (Hilgers-Schell, Pust 1967: 14).

Znaczenie kultury akceptowane przez współczesne nauki społeczne pojawia się w XVII w. za sprawą Samuela von Pufendorfa. Pisanie po łacinie utrudniało Pufendorfowi posługiwanie się terminem „kultura” w sensie samodzielnym i wymagało przełamania ustalonego w tym języku rozumienia kultury jako uprawy lub uprawiania wyraźnie określonej dziedziny: kultury roli, piśmiennictwa i nauk (Böhme 2000: 357; Kłoskowska 2006: 13). W jego pracy *De iure naturae et gentium libri octo* z 1672 r. znajdziemy takie złożenia słowne jak: *agricultura* (s. 449, 671), *cultura morum reliquis* (s. 168), *cultura animi* (s. 830); w drugiej księdze Pufendorf używa kolejno określeń: *universus vitae humanae cultum*, *cultura* oraz *cultura animi*. Znaczenie tych wyrażen jest podobne i obejmuje wynalazki człowieka, zwłaszcza instytucje społeczne, a także ubranie, język, wiedzę, moralność kierowaną przez rozum i obyczaje. Część tych określeń jest formułowana explicite, część można wydedukować na podstawie charakterystyki człowieka dzikiego, zdaniem Pufendorfa, pozbawionego kultury (Kłoskowska 2006: 13).

Pojęcie kultury kształtowało się w pismach Pufendorfa jako opozycja kultury i natury. Pufendorf interpretuje rozróżnienie Thomasa Hobbesa pomiędzy stanem naturalnym a stanem społecznym (państwowym) poprzez parę przeciwieństw „natura” i „kultura”. W swojej teorii prawa naturalnego „stan natury”, rozumiany jako coś pierwotnego (wręcz dzikiego), został przeciwstawiony „stanowi kultury”, który tworzą ludzie żyjący w społeczeństwie objęci ochroną prawną (Pufendorf 1672: 830). W stanie natury zdaniem Pufendorfa „jest królestwo namiętności, tam panuje wojna, strach, ubóstwo, złośliwość, samotność, nieokrzesanie, niewiedza, dzikość”. W stanie kultury „jest królestwo rozumu, (...) panuje pokój, bezpieczeństwo, dobrobyt, splendor, towarzyskość, smak, wiedza, życzliwość” (Pufendorf 1991: 118). Osiągnięcie szczęścia osobistego jest możliwe tylko w ni-szy społecznej. Tak rozumiana *socialitas* – uspołecznienie człowieka – jest warunkiem dla ukształtowania się kultury (Stępień 2011: 46).

Pufendorf ujmuje kulturę niezależnie od natury i religii. Natura, kultura oraz religia tworzą trzy niezależne światy. Zwłaszcza ostre rozróżnienie między kulturą a religią umożliwiło ujęcie samej kultury w epoce oświecenia jako wartości samej w sobie (Niedermann 1941: 173). Pojęcie kultury powiązane z człowiekiem znaczy tyle, co bycie ukształtowanym, wykształconym, czyli kulturalnym. Takie znaczenie stało się powszechne w XVIII w., a także zachowało się w wielu językach europejskich w XIX i XX stuleciu. Także współcześnie poprzez kulturę rozumie się pewne wyrobienie, rozwinięcie, wyćwiczenie – z niem. *Ausbilden*), czy też wręcz ukształtowanie (wykształcenie – niem. *Ausbildung*) człowieka jako jednostki społecznej (zob. Zachariasz 2010: 273–278).

Zwrot w kierunku antropologicznej koncepcji kultury jest związany z krytyką oświeceniowej linearnej idei postępu, która dewaluje osobliwości narodów i ich epok na rzecz abstrakcyjnego wyższego rozwoju. Już Wolter proponuje krytyczne

spojrzenie na „kulturę” przez pryzmat charakterystycznych zwyczajów i nawyków poszczególnych narodów. Podczas gdy natura ludzka w perspektywie historycznej pozostaje taka sama, to kultura daje „różne owoce” zwyczajów i nawyków wśród ludzi. W swoich *Essai sur les moeurs* z 1756 r. Wolter wyraża swój niepokój w stosunku do historycznej zmienności moralności w stosunku do niezmienności ludzkiej natury: „Imperium zwyczaju jest znacznie rozleglejsze niż imperium natury, rozciąga się nad murami, we wszystkich zastosowaniach, rozprzestrzenia się na scenie wszechświata, natura objawia tam jedność, wszędzie ustanawia kilka niezmiennych zasad, tak więc tło jest wszędzie takie samo, zaś kultura wydaje różne owoce” (Voltaire 1877: 182; przekład własny). Wolter użył słowa „kultura” na oznaczenie rezultatu kształcenia i doskonalenia umysłu. Wkrótce zaczęto określać w ten sposób poziom wykształcenia, dobre maniery, znajomość sztuk i nauk.

Do zrozumienia postaw oświeceniowych ważne są terminy *humanitas* i *cultura animi*. *Humanitas* odnosi się bardziej do postawy moralnej człowieka, natomiast *cultura animi* do procesu kształtowania ducha. W języku niemieckim, pod wpływem Pufendorfa, pojawia się pojęcie *cultura* w sensie absolutnym (bez przydawki dookreślającej), obejmujące życie wewnętrzne człowieka związane z wykształceniem i wychowaniem (*Bildung, Erziehung*). W językach romańskich natomiast dominujący staje się termin „cywilizacja” podkreślający aspekt społeczny, czyli kultura życia społecznego, wspólnotowego (zob. Kelley 1996: 101–126). Kultura jako *Bildung* jest bardziej subiektywna, kultura jako cywilizacja staje się natomiast czymś obiektywnym, ponieważ wyraża metodę, mechanizmy, strukturę organizacyjną życia społecznego (Labuda 2008: 138). Aspekt ten z jednej strony dał mocny impuls do rozwoju filozofii polityki (zarówno koncepcji państwa, ustrojów, jak i ustawodawstwa państwowego; już od czasów Johna Locke’a), z drugiej strony po odkryciu wielu kultur pozaeuropejskich rozpoczął się proces poszukiwania idealnego ustroju państwowego (np. utopia Tomasza More’a, ideologia Antoine’a L.C. Destutta de Tracy). U Giambattisty Vico *umanità* wyraża aspekty religijno-kulturowo-prawne, *civiltà* natomiast polityczne. W tej różnorodnej interpretacji samych pojęć kultury i cywilizacji charakterystyczna jest dla oświecenia jednolitość metody rozważań: zagadnienie kultury i cywilizacji – a przez to samej historii – jest przedstawiane w postaci spekulatywnie przyjętych stopni, stadiów i cykli rozwoju historycznego (Stępień 2011: 47).

Kultura czy cywilizacja?

Zamienne używanie słowa „kultura” i „cywilizacja” w różnych językach stanowiło źródło nieporozumień (zob. Dennes 1942: 166–190). *Webster’s Unabridged Dictionary* z 1913 r. definiuje kulturę jako szczególny stan lub stopień zaawansowania

cywilizacyjnego. Cywilizacja zaś określana jest jako postęp lub stan kultury społecznej. Zarówno w potocznym, jak i literackim języku angielskim obecna była tendencja do traktowania tych terminów jako niemal synonimicznych, chociaż należy też odnotować, że słowo „cywilizacja” czasem było zastrzeżone dla „zawansowanych” lub „wysokich” kultur.

Tendencja ta znajduje również odzwierciedlenie w literaturze z zakresu nauk społecznych. Jako przykład może służyć *Wprowadzenie do antropologii* Aleksandra Goldenwisera, noszące tytuł *Early Civilization: An Introduction to Anthropology* (1922), gdzie wszystkie indeksowe odniesienia do „kultury” są podporządkowane do hasła „cywilizacja”. Niektórzy pisarze wielokrotnie używają wyrażen „kultura lub cywilizacja”, względnie „cywilizacja lub kultura”. William Graham Sumner i Albert Galloway Keller stosują się do tej praktyki, ale przynajmniej w jednym miejscu jasno stwierdzają, że ich koncepcje pozostają wciąż w cieniu tego rozróżnienia: „Zmiany społeczeństwa, które nazywamy cywilizacją, stanowią o wiele bardziej złożony zbiór niż kultura, która istniała wcześniej” (Sumner, Keller 1927: 2189).

W 1874 r. Edward Burnett Tylor opublikował książkę *Primitive Culture*, w której nie rozróżniał pomiędzy „cywilizacją” a „kulturą”: „kultura, czyli cywilizacja, jest to złożona całość, która obejmuje wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawa, obyczaje oraz inne zdolności i nawyki nabyte przez ludzi jako członków społeczeństwa” (Tylor 1896: 15). W swojej argumentacji bardziej odwoływał się do pojęcia kultury, ponieważ pojęcie cywilizacji nie pozwoliłoby mu na zbudowanie narracji historycznego postępu przebiegającego od prostych, pierwotnych stadiów do wyższych form rozwoju kulturowego, a także dlatego że cywilizacja oznaczałaby na początku zbyt wysoki poziom społeczeństwa ludzkiego. Od tego czasu antropologowie i etnografowie na Zachodzie używali słowa „kultura” przy opisywaniu prymitywnych społeczeństw, podczas gdy słowo „cywilizacja” w dużej mierze było zarezerwowane dla opisywania współczesnego społeczeństwa. Stąd obecna sytuacja, w której nietrudno jest mówić o „cywilizacji zachodniej” i „kulturze zachodniej”, a do pewnego stopnia nawet o „kulturze prymitywnej” lub „kulturach pierwotnych”, ale nie można mówić o „prymitywnej cywilizacji” czy „prymitywnych cywilizacjach” (Braudel 2006: 40).

Innowacyjne użycie przez Tylora słowa „kultura” szybko zostało zaakceptowane przez antropologów, ale wzbudziło opór wśród humanistów i leksykografów w Anglii i Francji. *Webster Unabridged Dictionary* z 1929 r. nie odnosi się do rozumienia kultury Tylora, zaś *Oxford Dictionary* wzmiankuje o takim rozumieniu kultury dopiero w 1933 r. w Suplemencie. W związku z tym pierwsze słownikowe ujęcie kultury odnoszące się w stopniu adekwatnym do antropologicznej koncepcji Tylora datuje się dopiero na rok 1947 (Kroeber, Kluckhohn 1952: 147). Amerykańscy naukowcy byli mniej oporni odnośnie do użycia terminu „kultura”

niż Brytyjczycy, ci ostatni mniej niż Francuzi, którzy jeszcze w 1952 r. bardziej preferowali francuski rzeczownik „cywilizacja” niż „kultura”.

W Polsce lepiej przyjęło się użycie terminu „cywilizacja”, zarówno w formie przymiotnikowej, jak i rzeczownikowej. Wszedł on do słownictwa polskiego na przełomie XVIII i XIX w. pod wpływem żywych wówczas stosunków polsko-francuskich (zob. Maternicki 1982: 142–164). Hugo Kołłątaj nadawał słowu „cywilizacja” znaczenie określające rozwój oświaty, organizację rządu, stopnie przechodzenia przez ludy prymitywne od barbarzyństwa na wyższe poziomy rozwoju. Jan Śniadecki z kolei uważał, że cywilizacja to rozwinięcie i udoskonalenie wszystkich władz przyrodzonych człowieka, co osiąga się za pomocą nauki. Jeszcze inaczej określał to pojęcie Stanisław Staszic, który w wydanym w 1819 r. *Rodzie ludzkim* pisał o „cywilizacji” jako formie uspołeczniania człowieka (Staszic 2003: 206). Wskazywał, że cywilizacja stanowi etap w dziejach społeczeństw, gdy człowiek przechodzi z osiadłego trybu życia do rolnictwa i wytworzenia warstwy rządzącej oraz gdy następuje wyraźny stopień uobywatelnienia się (zob. Wędkiewicz 1928: 501–521).

Rzadziej ówcześni polscy myśliciele posługiwali się terminem „kultura”. We właściwym kontekście umieszczał je w swoich wileńskich wykładach historii powszechnej Joachim Lelewel jako „działanie ludzkie w całej rozmaitości swojej, czyli kultura ludzka we wszystkich swoich szczegółach” (cyt za: Serejski 1965: 240). Kultura oznacza „uobyczajnienie człowieka, jego religijne i moralne ukształcenie, jego społeczne urządzenie się, jego charakter, działalność i zdolności, estetyczne w sztuce ożywianie, a filozofią wspierane, jego przemysł, jego rozumowe, naukowe i piśmienne plody” (Lelewel 1826: 21).

Odmienne treści znaczeniowe kultury i cywilizacji są typowe dla tradycji niemieckiej, gdzie za paradygmatyczne uznaje się rozróżnienie zastosowane przez Immanuela Kanta: „Dzięki sztuce i nauce jesteśmy już w wysokim stopniu kulturalni (*cultiviert*). Jesteśmy aż nazbyt ucywilizowani (*civilisiert*), jeśli idzie o rozmaite formy uprzejmości towarzyskiej i dobrego wychowania” (Kant 1995: 45). Trzymając się rozróżnienia Kanta, kultura odnosi się do wewnętrznego doskonalenia osoby, zaś cywilizacja do poprawy relacji społecznych (międzyludzkich). Widać tutaj zbieżność z pierwotnym sensem francuskiego czasownika *civiliser* oznaczającym dobre maniery (*poli, politesse* – „ogłada towarzyska”) oraz angielskim rdzeniem znaczeniowym, który spowodował, że Samuel Johnson zamiast słowa „civilisation” wołał użyć terminu „civility”.

W języku francuskim w XIX w. słowo „cywilizacja” jest używane w kontekście, w którym Niemcy używali zazwyczaj terminu „Kultur”. Jeśli chodzi o użycie terminu „cywilizacja” język angielski pozostawał nieco w tyle za francuskim: w 1773 r. Johnson wykluczał umieszczenie takiego hasła w swoim słowniku. James Boswell przekonywał do jego włączenia, ale Samuel Johnson wołał zamieścić

hasło *civility* (*A New English Dictionary on Historical Principles: Founded Mainly on the Materials Collected by the Philological Society* 1893: 448). John Ash w swoim słowniku z 1775 r. definiuje cywilizację jako „the state of being civilized, the act of civilizing” („stan bycia cywilizowanym, akt cywilizowania”) (Ash 1795). Użycie przez Henry’ego T. Buckle’a słowa „cywilizacja” w tytule swojej *History of Civilization in England* (1857), jest niejednoznaczne, ale John Lubbock w książce *The Origin of Civilization* (1870), która dotyczyła ludów prymitywnych, świadomie używa słowa „cywilizacja” w znaczeniu bliskim rozumieniu antropologicznemu.

W *Oxford Dictionary* w wydaniu z 1933 r. cywilizacja jest rozumiana jako: „rozwinęty lub zaawansowany stan ludzkiego społeczeństwa, jego szczególny etap lub rodzaj (cyt za: Kroeber, Kluckhohn 1952: 12). W języku angielskim termin „cywilizacja” związany z czynnością cywilizowania innych pojawia się w 1767 r. wraz z pracą Alexa Fergusona pt. *Esej o historii społeczeństwa obywatelskiego* (Tatarkiewicz 1978: 74). W ówczesnym sensie „człowiek cywilizowany” stanowił przeciwieństwo „ludzi dzikich”. Według Immanuela Wallersteina Mirabeau i Ferguson używali słów „cywilizacja” i „cywilizować” w przeciwieństwie do „okrucieństwa”, „brutalności” i „dzikości” (Wallerstein 1994: 216). Później słowo „cywilizacja” było stosowane coraz częściej – choćby przez dziewiętnastowiecznych ewolucjonistów, np. Lewisa H. Morgana (zob. 2009: 71–81). W Niemczech termin „cywilizacja” pojawił się około 1775 r. W osiemnastowiecznym języku niemieckim słowo to wiązano z kontekstem życia w państwie, podobnie jak w angielskim czasownik „cywilizować” oznaczał szerzenie politycznego rozwoju innych narodów.

Cywilizacja jako szczególna kultura

Od XIX w. uwyraźniła się tendencja zmierzająca w kierunku dystrybutywnego rozumienia cywilizacji (Kroeber, Kluckhohn 1952: 37). Pojęcie cywilizacji jest nabudowane na pojęciu kultury i oznacza strukturę integrującą kultury podobne do siebie pod względem genetycznym lub treściowym. Pojęcie cywilizacji związane jest z metodą ustroju życia społecznego i staje się podstawą do najszerszego określenia kulturowej tożsamości (Huntington 2008; Koneczny 1935). Dlatego Huntington powie, że: „Cywilizacje to największe my – grupy, w ramach których czujemy się jak w domu, w odróżnieniu od wszystkich innych «onych»” (Huntington 2008: 51). Można zasadnie twierdzić, że „cywilizacja” jest sumą „kultur”, które w sobie zawiera; że geograficzne miejsce „cywilizacji” jest równocześnie terytorium jej „kulturowej” domeny; że historia „cywilizacji” jest równocześnie historią współtworzących ją „kultur” i że elementy jednej „cywilizacji”, które przenoszą się na drodze migracji i zapożyczeń, a następnie adaptują do innej, stanowią jej „kulturowe” dziedzictwo.

Wprawdzie niektóre treści „kultury” pokrywają się z treściami „cywilizacji”, ale użycie „kultury” w celu określenia „cywilizacji” pociąga za sobą konieczność zdefiniowania samej „kultury”, co byłoby trudne bez wcześniejszego zdefiniowania „cywilizacji”. Tak więc kiedy Huntington przedstawia swoją definicję, nie tylko umieszcza te dwa pojęcia na równi, ale definiuje jedno przez drugie: „Cywilizacja jest największą jednostką kulturową” (Huntington 2008: 50). Podobnie Wallerstein używa terminu „kultura” do zdefiniowania cywilizacji i uważa, że cywilizacja jest „połączeniem światopoglądów, zwyczajów, struktur i kultur” (Wallerstein 1994: 215). Również Fernand Braudel uważa kulturę za swoisty etap w ogólnej ewolucji ludzkości, ponad którą jest cywilizacja. W rzeczywistości uważa, że kultura może być postrzegana jako semicywilizacja (Braudel 1992: 114–118).

Mimo że treść „cywilizacji” w dużej mierze pokrywa się z treścią „kultury”, da się dostrzec widoczne różnice między zakresami tych terminów. Pomijając niemal jednomyślną preferencję dla „cywilizacji”, którą reprezentują współczesne społeczeństwa, mówi się czasami o „kulturach” w kontekście opisu społeczeństw spoza świata Zachodu. Można także zaobserwować tendencję umieszczania „cywilizacji” ponad „kulturą” – w sensie hierarchii pojęciowej, podporządkowania lub dopełniania, np. Christopher Dawson uważa, że „cywilizacja” ucieleśnia szeroką i głęboką różnorodność „kulturową”; można zatem zasadnie wyodrębnić „kultury”: francuską, niemiecką i brytyjską, polską, a jednocześnie utrzymywać, że są one częścią lub podporządkowane wyższej jednostce, mianowicie „cywilizacji zachodniej” (Dawson 1970: 403). Cywilizacja jest nasycona pierwiastkami duchowymi, stąd Dawson nalega na wyraźniejsze rozróżnienie pomiędzy cywilizacją i kulturą. „Cywilizacja” jest największą i najwyższą społeczno-historyczną rzeczywistością; kultura nie może rościć sobie prawa do tak wysokiego statusu.

Koncepcja pluralizmu cywilizacyjnego jest dzisiaj przyjmowana bez wyraźnych sprzeciwów (Arnason 2001: 1909–1910), różnice dotyczą co najwyżej określenia katalogu cywilizacji (Braudel 2006: 40). Feliks Koneczny wyodrębnił siedem cywilizacji: żydowską, bramińską, chińską, turańską, arabską, bizantyjską i łaćńską (Koneczny 1935: 281). Arnold J. Toynbee wymieniał dwadzieścia sześć cywilizacji, z których pięć to tzw. cywilizacje wstrzymane w rozwoju (Toynbee 2000: 48, 222). Braudel uważał, że od około 1500 r. do dzisiaj istniało trzynaście cywilizacji: aztecka, inkaska i majańska, koreańska, chińska, indochińska, malajska, indyjska, islamska, europejska śródziemnomorsko-łaćńską, europejska grecko-turecka, europejska nordycka, europejska rosyjsko-lapońska (Braudel 1992: 54). Philip Bagby wymienia dziewięć cywilizacji: egipską, babilońską (poprzedzona ona była subcywilizacją sumeryjską, asyryjską i innymi), chińską, indyjską, klasyczną (Grecja i Rzym), peruwiańską (Inkowie), środkowoamerykańską (Aztekowie, Toltekowie i Majowie), bliskowschodnią (islam) i zachodnioeuropejską (Bagby 1975: 234–237).

Podsumowanie

Analizy dotyczące relacji kultura–cywilizacja wskazują, że kultura może być pojęta od strony czynnościowej bądź wytwórczej. Zakładając jednokierunkowy rozwój ludzkości, można wyróżnić stanowiska mówiące o aktualnej lub potencjalnej tożsamości „kultury” i „cywilizacji” (tradycja francuska) albo o ich wzajemnej separacji, podporządkowaniu lub dopełnianiu (tradycja niemiecka). Na tle różnokierunkowego rozwoju ludzkości cywilizacja będzie oznaczała czynniki integrujące lub dopełniające rzeczywistości zwane kulturami. Cywilizacje ujęte dystrybucyjnie są historycznie wtórne wobec kultur, które zwykle powstają bardziej spontanicznie, żywiołowo, ahistorycznie, podczas gdy cywilizacje powstawały i rozszerzały się w procesie bardziej świadomym, można je było wybrać czy narzucić.

Kultury są bardziej zróżnicowane, cywilizacje zaś są prostsze, a idee i wartości w nich obecne czy dla nich charakterystyczne są mniej liczne. Jednostki na co dzień tkwią zazwyczaj w lokalnych, regionalnych czy narodowych kulturach niż w treściach i wartościach cywilizacji, które są dla jednostek nieco bardziej abstrakcyjne, choć cywilizacje na jednostki także oddziałują. Pojęcie kultury akcentuje różnorodność świata, zaś pojęcie cywilizacji akcentuje istnienie większych i relatywnie jednorodnych całości. Pojęcie kultury jest semantycznie szersze w przeciwieństwie do pojęcia cywilizacji, które jest empirycznie obszerniejsze, lecz węższe pod względem znaczeniowym. Ponadto nie sposób podać pełnego atlasu kultur, za to można pokusić się o podanie takiego zestawu w przypadku cywilizacji.

Literatura

A New English Dictionary on Historical Principles: Founded Mainly on the Materials Collected by the Philological Society, 1893, <https://archive.org/details/oed02arch/page/448> (dostęp: 14.12.2020).

Ajschylos, 1912, *Siedmiu przeciw Tebom (Hepta epi Thebas)* [w:] idem, *Dzieła*, przeł. J. Kasproicz, Lwów: Nakładem Towarzystwa Wydawniczego Warszawa E. Wende i Spółka.

Arnason J.P., 2001, *Civilizational Analysis, History of* [w:] N.J. Smelser, P.B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol. 3, Oxford–New York: Elsevier.

Arystoteles, 1996, *Etyka nikomachejska*, tłum. D. Gromska [w:] tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 5, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ash J., 1795, *The New and Complete Dictionary of the English Language*, https://books.google.pl/books?id=v-QIAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=civili&f=false (dostęp: 10.01.2019).

Bacon F., 1858, *Novum Organum*, I, Aph. 85 [w:] von J. Spedding, R.L. Ellis, D.D. Heath (hrsg.), *The Works of Francis Bacon*, Bd. 1, London: Longman [u.a.].

- Bagby Ph., 1975, *Historia i kultura. Prolegomena do porównawczego badania cywilizacji*, przeł. J. Jedlicki, przedmową opatrzył J. Topolski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Baur I., 1961, *Die Geschichte des Wortes „Kultur“ und seiner Zusammensetzungen*, „Muttersprache”, nr. 71, s. 220–229.
- Beneton F., 1975, *Histoire de mots culture et civilisation*, Paris: Pr. de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Böhme H., 2000, *Kulturwissenschaft [w:] Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. II, Berlin–New York: De Gruyter.
- Boulangier N.A., 1766, *L'Antiquité dévoilée par ses usages*, t. 3, ks. VI, rozdz. II, Amsterdam: Vallat la Chapelle.
- Braudel F., 1992, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wieku*, przeł. M. Ochab, P. Graff, wstęp i red. nauk. J. Kochanowicz, t. 1–3, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Braudel F., 1993, *The History of Civilizations*, transl. by R. Mayne, New York: Penguin Book.
- Braudel F., 2006, *Gramatyka cywilizacji*, przeł. H. Igalson-Tygielska, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Busche H., 2000, *Was ist Kultur? Erster Teil: Die vier historischen Grundbedeutungen*, „Dialektik”, nr. 1.
- Chłodna-Błach I., 2006, *Od paidéi do kultury wysokiej. Filozoficzno-antropologiczne podstawy sporu o kulturę*, Lublin: PTTA & Wydawnictwo KUL.
- Czerwiński M., 1971, *Kultura i jej badanie*, Warszawa: Ossolineum.
- Dawson Ch., 1970, *Progress and Religion: An Historical Enquiry*, Westport: Greenwood Press.
- Delanty G., 1999, *Odkrywanie Europy. Idea, tożsamość, rzeczywistość*, przeł. R. Włodek, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dennes W.R., 1942, *Conceptions of Civilization: Descriptive and Normative*. *Civilization*, University of California Publications in Philosophy, no. 23.
- Duma T., 2015, *Natura miarą sensu kultury*, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 57, nr 1.
- Ernout A., Meillet, A., 1959, *Dictionnaire Etymologique de la Langue latine. Histoire des mots*, Paris: C. Klincksieck.
- Febvre L., 1930, *Civilisation évolution d'un motet d'un groupe d'idées [w:] Civilisation, le mot et l'idée*, Exposés par L. Febvre, É. Tonnellat, M. Mauss, A. Niceforo et L. Weber, Paris: La Renaissance du Livre.
- Golka M., 2012, *Cywilizacja współczesna i globalne problemy*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Hilgers-Schell H., Karuth M., 1967, *Culture und Civilization im Englischen und Amerikanischen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, „Kultur und Zivilisation”, Europäische Schlüsselwörter 3, München.
- Hilgers-Schell H., Pust H., 1967, *Culture und Zivilisation im Französischen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, „Kultur und Zivilisation”, Europäische Schlüsselwörter 3, München.
- Huntington S.P., 2008, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, przeł. H. Janowska, Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- Jaroszyński P., 1998, *Kultura i cywilizacja. Od Cycerona do Koniecznego*, „Człowiek w Kulturze”, nr 10.
- Jaroszyński P., 1999, *Polska i Europa*, Lublin: Instytut Edukacji Narodowej.

- Jaeger W., 2001, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Jaroszyński P., 2006, *Filozofia kultury: między metafizyką a teologią* [w:] red. Z. Rosińska, J. Michalik, *Co to jest filozofia kultury?*, Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Jaroszyński P., 2005, *Filozoficzne koncepcje kultury* [w:] red. nac. A. Maryniarczyk, *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 6, Lublin: PTTA.
- Jaroszyński P., 2015, *Spór o Europę. Zderzenia cywilizacji*, Lublin: PTTA.
- Kant I., 1995, *Przypuszczalny początek ludzkiej historii i inne pisma historyozoficzne*, przeł. M. Żelazny, I. Krońska, A. Landman, Toruń: Wydawnictwo Comer.
- Kartezjusz, 1918, *Rozprawa o metodzie dobrego powodowania swoim rozumem i szukania prawdy w naukach*, przeł. T. Boy-Żeleński, Kraków: G. Gebethner, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/rozprawa-o-metodzie.pdf> (dostęp: 14.12.2020).
- Kartezjusz, 1960, *Zasady filozofii*, przeł. I. Dąbska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kelley D.R., 1996, *The Old Cultural History*, „History of the Human Sciences”, vol. 9, no. 3.
- Kłoskowska A., 2006, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koneczny F., 1935, *O wielości cywilizacji*, Kraków: Gebethner i Wolff.
- Kowalczyk S., 2005, *Filozofia kultury. Próba personalistycznego ujęcia problematyki*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Krąpiec M.A., 1999a, *Intencjonalny charakter kultury* [w:] idem, *Odzyskać świat realny*, Dzieła XXIII, Lublin: RW KUL.
- Krąpiec M.A., 1999b, *O filozofię kultury* [w:] idem, *Odzyskać świat realny*, Dzieła XXIII, Lublin: RW KUL.
- Krąpiec M.A., 2005, *Człowiek jako osoba*, Lublin: PTTA.
- Krąpiec M.A., 2008, *Człowiek i kultura*, Lublin: PTTA.
- Kroeber A.L., Kluckhohn C., 1952, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge: Papers of Peabody Museum.
- Krzysztofek K., 1991, *Cywilizacja: dwie optyki*, Warszawa: Instytut Kultury.
- Labuda G., 2008, *Historia kultury jako historia twórczych innowacji* [w:] idem, *Rozważania nad teorią i historią kultury i cywilizacji. Wybór studiów i rozpraw*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lelewel J., 1826, *O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających*, „Dziennik Warszawski”, nr 3.
- Lubbock J., 1870, *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man; Mental and Social Condition of Savages*, https://archive.org/details/bub_gb_pi4W3ZdhDXcC/page/n15 (dostęp: 14.12.2020).
- de Montaigne M., 1985, *Próby*, przeł. T. Żeleński (Boy), ks. 1, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Maternicki J., 1982, *Historiografia polska XX wieku*, cz. I: *lata 1900–1908*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Morgan L.H., 2009, *Spółczesność pierwotne*, przeł. A. Bąkowska [w:] red. E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper, *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Niedermann J., 1941, *Kultur: Werden Und Wandlung des Begriffes Und seiner Ersatzbegriffe von Cicero bis Herder*, Firenze: Bibliopolis.
- Pflaum G.M., 1961, *Geschichte des Wortes „Zivilisation“*, München: Univ., Diss.

- Plezia M., 1998, *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pufendorf S., 1672, *De iure naturae et gentium libri octo*, London: Junghans.
- Pufendorf S., 1991, *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, ed. J. Tully, transl. M. Silverthorne, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney–Cambridge: University Press.
- Rauhut F., 1953, *Die Herkunft der Worte und Begriffe „Kultur“, „Civilisation“ und „Bildung“*, „Gennanisch Romanische Monatschrift“, Nr. 34.
- Rodziński A., 1960, *Kultura i cywilizacja*, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 3, nr 2.
- Rudell J., Mennel S. (eds.), 1998, *Classical Readings on Culture and Civilization*, London: Routledge.
- Serejski M.H., 1965, *Przeszłość i teraźniejszość. Szkice i Studia historiograficzne*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Staszic S., 2003, *Ród ludzki*, Warszawa: Wydawnictwo WGP.
- Stępień T., 2011, *Kultura, cywilizacja i historia. Geneza pojęć i teorii na kanwie sporu realizm/antyrealizm* [w:] red. M. Sikora, *Realizm wobec wyzwań antyrealizmu. Multidyscyplinarny przegląd stanowisk*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Storck Th., 2009, *Culture and the Embodiment of Cultural Ideals as Preliminary to a Philosophy of Culture*, „Forum Philosophicum”, vol. 14, no. 1.
- Sumner W.G., Keller A.G., 1927, *The Science of Society*, 4 vols., New Haven: Yale University Press.
- Tarasiewicz P., 2011a, „Kultura” i „Cywilizacja” – próba korelacji, „Roczniki Kulturoznawcze”, t. 2.
- Tarasiewicz P., 2011b, „Osoba” jako kryterium badawcze? [w:] red. J. Michalik, *Kultura i metoda*, Warszawa: Wydawnictwo Psychologii i Kultury Eneteia.
- Tatarkiewicz W., 1978, *Cywilizacja i kultura* [w:] idem, *Parerga*, Warszawa: PWN.
- Toynbee A.J., 2000, *Studium historii*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Tylor E.B., 1896, *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, przeł. Z.A. Kowerska, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo „Głosu”.
- Voltaire, 1877, *Essai sur les moeurs*, 01, Kap. 197, *Oeuvres completes de Voltaire*, hrsg. Von L. Moland, t. 13, Paris: Garnier frères.
- Wallerstein I., 1994, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wartburg W., 1946, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2, Basel: Helbing & Lichtenhahn.
- Webster's Unabridged Dictionary 1913: 111.716 definitions & 1.55 mill cross-references, <https://www.websters1913.com> (dostęp: 13.12.2020).
- Wędkiewicz S., 1928, *Cywilizacja czy kultura? Z zagadnień terminologii nauk humanistycznych* [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, t. 2, Kraków: Gebethner & Wolff.
- Williams R., 1976, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- Zachariasz A.L., 2010, *Czy kultura może być realizowana poza wartościami*, „ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich”, nr 10.
- Żygulski K., 1972, *Wstęp do zagadnień kultury*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.